

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОЛЬКЛОРУ ХХ СТОЛІТТЯ

Людмила Іваннікова

Кирчів Роман. Двадцять століття в українському фольклорі. — Л. : Інститут народознавства НАН України, 2010. — 536 с.

Роман Кирчів відомий як автор кількох десятків монографій і фольклорних збірників, не однієї сотні статей з народознавства. І вже давно його називають видатним ученим нашого часу, класиком української фольклористики. Нова монографія, що писалася впродовж десяти років, яскраво засвідчує цей статус. Про неї сам автор в анотації зазначає, що це — «спроба монографічного дослідження образу світу минулого століття в українському фольклорі, рецепції в ньому доленосних суспільно-політичних подій, ситуацій, постатей діячів, думок, переживань і настроїв української людини того часу». Головним предметом свого дослідницького дискурсу автор вважає «осмислення місця і значення усної народної словесності в системі новочасної української культури», «простеження якісних змін і модифікацій у змістовій і формальній фактурі фольклорної традиції», «процесу фольклорної традиції», «процесу політизації ідейного змісту фольклорного слова у зв'язку з різними станами суспільно-політичного буття України в умовах чужинецької окупації, протидії тоталітарним режимам, напруженої боротьби нації за своє самозбереження, визволення і державну незалежність».

Проте ця скромна самооцінка дуже мало повідомляє про це справді епохальне дослідження, якого досі ще не було в українській фольклористиці. Щоб переконливо довести його актуальність, згадаємо, що ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. видатні вчені-фольклористи М. Драгоманов, М. Сумцов, В. Данилов, В. Гнатюк, І. Франко, Ф. Колесса звертали особливу увагу на новотвори, зокрема політичні, емігрантські та соціально-побутові пісні, пісні різних субкультурних груп. Академік Микола Сумцов убачав серйозну проблему в тому, що фольклористика

й етнографія перетворюються на археологію, що більшість його сучасників звертаються переважно до старовини, ігноруючи сучасний стан функціонування фольклору та відкидаючи його на задній план. Тож у статті «Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии» вчений ставить перед сучасниками пріоритетне завдання — поруч із дослідженням споконвічних традиційних форм вивчати життя, побут і творчість теперішніх мешканців Наддніпрянщини (до таких малодосліджених явищ народної культури М. Сумцов зараховував і фольклорні новотвори, що виникали внаслідок зміни суспільних умов, взаємовпливу різних етнічних культур тощо), помічати, які твори витісняються життєвими обставинами і що приходить їм на зміну. Щоправда, учений навіть не підозрював, які жахливі катаклізми принесе нам ХХ ст. і як важко буде реалізувати ці завдання, і то лише з великою перервою, майже в 100 років, та ще й з неймовірними втратами, у чому переконуємося не раз, читаючи монографію Р. Кирчіва.

Ідеї М. Сумцова частково реалізувалися в працях фольклористів 20-х років ХХ ст., членів Етнографічної комісії ВУАН, яка значну увагу приділяла дослідженню «нового побуту» та «новітнього фольклору». Так, на сторінках «Етнографічного вісника» можна знайти низку публікацій на цю тему — це статті Павла Попова, Василя Кравченка, Никанора Дмитрука, Миколи Левченка, Андрія Лободи, Івана Галюна, Степана Шевченка, Віри Білецької, Володимира Білого, Олени Пчілки, Віктора Петрова, Михайла Гайдая та ін. Вони публікували й аналізували записи різних жанрів — пісні (кобзарські, шахтарські, частівки, що відображали новий побут, пісні різних субкультурних груп, зокрема «правопорушників», тобто різ-

них декласованих елементів, фабричної молоді, безпритульних), легенди й перекази про чуда, пов'язані з руйнуванням церков, голодом 1921—1922 років та іншими подіями, що викликали в народі есхатологічні настрої, спогади про революцію та громадянську війну, усні оповідання тощо. Дослідження цих новотворів дуже цікаві й оригінальні. Щоправда, «Етнографічний вісник» був надто поміркований і не давав різкої політичної сатири на зразок тої, яку фіксував у своїх знаменитих «Щоденниках» С. Єфремов, тож унаслідок цього життя тогочасного фольклору висвітлювалося все-таки однобоко й певною мірою тенденційно. Але вже в 1929—1930 роках з ліквідацією ВУАН і цей процес припинився фактично у своєму зародку, і відтоді правдивий український фольклор не тільки не з'являвся на сторінках періодичних видань (за винятком хіба що окремих діаспорних збірників і часописів), але й практично навіть не фіксувався, не потрапляв, отже, і до архівів, був поза увагою науковців, жив своїм підпілним життям, як і будь-яка свіжа незаангажована, несанкціонована думка.

Тому і не дивно, що тільки через 80 з лишком років фольклористи взялися за дослідження цієї надзвичайно болючої теми — фольклору ХХ ст. На наш погляд, у цьому є свої негативні й позитивні сторони. Безперечно, якби процес дослідження фольклору не був штучно придушений, то можна тільки уявити, яку б нині ми мали фольклористику, якого високого теоретичного рівня! Але внаслідок репресій ми фактично втратили весь пласт фольклору за ціле століття, особливо прозового, бо пісні ще мають значно більшу потенцію до виживання, рано чи пізно все-таки вириваються з глибин. Це негатив. А позитив я вбачаю в тому, що тільки тепер, на початку ХХІ ст., науковці можуть висловити правдиве, не обмежене ніякими рамками чи ідеологіями слово про сучасний фольклор. І саме такою є монографія Р. Кирчіва. Нині звільнений від усіх утисків і заборон учений зміг охопити цілу епоху своїм досвідченим і об'єктивним поглядом, усі без винятку явища народної творчості, і дійсно, немає

такого явища з новітнього фольклору, якого б не торкнувся автор у своєму дослідженні. Це стрілецькі та повстанські пісні й колядки, політичні вірші й частівки, фольклор чудес, тобто легенди й перекази релігійного змісту, меморати про голод і німецьку окупацію, політичні анекдоти, прислів'я та приказки, навіть салогани Майдану. Не оминув Р. Кирчів і такого квазіфольклорного явища, як «радянський фольклор», розкривши (уперше в історії української науки!) цю грандіозну фальсифікацію з усіма її згубними наслідками і для традиційної культури, і для фольклористики як науки.

Загалом для цієї праці не раз і не двічі слід застосовувати слово «вперше». Уперше в українській фольклористиці автор здійснив глибокий теоретичний аналіз політичного анекдоту як фольклорного явища, з початку його зародження і до наших днів, причому не вдаючись до мітингово-патріотичних просторікувань, а об'єктивно й науково коректно. Уперше ґрунтовно розглянуто поетику і процес фольклоризації та функціонування стрілецьких і повстанських пісень, взаємозв'язок між авторською та колективною творчістю, водночас учений торкається проблем стилізації та фальсифікації фольклору. Уперше Р. Кирчів аналізує фольклор часів Першої світової війни, розкриває соціальні причини глибоких депресивних і містичних елементів у цьому явищі, зокрема в піснях та переказах.

Уперше автор здійснює науково-теоретичний аналіз фольклору, пов'язаного з періодом німецької окупації, — пісень і меморатів про вивезення до Німеччини, перебування на каторжних роботах. Р. Кирчів простежує функціонування та варіювання цих новотворів, використання різних механізмів творчості, зокрема запозичення ритміки й мелодій популярних у той час пісень, колядок, пристосування старих пісенних зразків до нової тематики, легалізацію антирадянського фольклору та його переробку під новий порядок і нового тирана тощо. Загалом розділ VI «Друга світова війна в усній словесності українського народу» має особливу теоретичну й навіть історіографічну цінність. Автор провів надзвичайно

велику пошукову роботу. Щоб написати його, Р. Кирчіву довелося переглянути всі українські та діаспорні періодичні видання окупаційного періоду. У розділі вперше проаналізовано матеріали преси тих часів, що вміщували записи і антирадянського, і антифашистського фольклору, тому цінність монографії Р. Кирчіва — неминуща. Тим паче, що друковані першоджерела нерідко доповнюються унікальними спогадами самого автора, його власними спостереженнями та записами як збирача й носія фольклору.

Надзвичайно цінний розділ присвячено міжвоєнному двадцятиліттю, зокрема зображенню голодомору 1932–1933 років, а також трагічних подій 1939 року на західноукраїнських землях. Мені як дослідниці близька тема голодомору, однак Р. Кирчів простежує тяглість фольклорної традиції з кінця ХІХ ст. і доходить висновку, що коли природний голод породжував містичні легенди, то штучний геноцид спричинив появу низки сатиричних новотворів (пісень, куплетів, приказок), можливо, як останніх і єдиних форм самозахисту й самозбереження нації, як форм всенародного опору окупаційному режимові. Що ж до меморатів про голод, то автор удається до глибоких теоретичних узагальнень, розмірковувань над їхньою «фольклорністю», зокрема, наявністю в них колективного творчого досвіду, світоглядних і нових стереотипів, стилістичних засобів. Щоправда, помічає їхню різючу контрастність до традиційних легенд про голод, слабкий зв'язок із властивими для них елементами чудесного, надприродного.

Емоційно насичений розділ, присвячений фольклору, що виник як реакція на події 1939 року — утворення Карпатської України, перенесення «совєцького раю» за Збруч... Намій сором, я вперше так детально і з глибоким переживанням дізналася про ці події саме з монографії пана Романа, з його особистих спогадів. Практично весь розділ праці про «золотий вересень» ґрунтується на особистих спогадах Р. Кирчіва: пісні, оповідання, розглянуті в ньому, а також численні історичні факти зберегла пам'ять фольклориста. Зокрема, цікаві спостереження автора про поширення антирадянського

фольклору в Галичині самими окупантами; про творення варіантів колядки «Сумний Святий вечір», узгодження її сюжету з певними політичними подіями; про те, що новотвори про «золотий вересень» не набули поширення в народі.

Важливим і цінним слід назвати і розділ V — «Радянський фольклор — реальність чи фікція?». Р. Кирчів ґрунтовно простежує історію виникнення цього явища як альтернативи справжньому, живому народному слову, котре мало опозиційний характер. У зв'язку із цим автор не оминає й історії створення 1936 року Інституту фольклору як організатора великої збирацької, видавничої роботи в галузі радянської народної творчості та зосереджує увагу на історії створення й уведення в науковий обіг терміна «радянський фольклор», простежує розвиток наукової дискусії стосовно його доцільності, доводить, що науковці практично не використовували цей термін у своїх працях. Р. Кирчів зупиняється на зразках псевдофольклорних явищ, які часто супроводжувалися імітацією паспортизації, не кажучи вже про їх штучне фабрикування в провладних органах культури. Автор із сумом зауважує, що Україна наздогнала, а може, і перегнала інші республіки СРСР у творенні «радянського фольклору», і хоча російські вчені так і не прийняли цього терміна, проте українські, разом із середньоазіатськими, уперто відстоювали його право на існування.

Отже, монографія Р. Кирчіва — це перше правдиве й незаангажоване слово про «радянський фольклор», слово безстороннього вченого. Уперше в історії української фольклористики здійснено науковий аналіз цього виду творчості. Причому автор виявляє цілковиту історичну об'єктивність і коректність стосовно радянських фольклористів, оперує не емоціями чи суб'єктивними оцінками, а науково достовірними фактами, удається до вивіреної наукової методики аналізу, на основі якої переконливо доводить, що «радянський фольклор» як штучне утворення більшовицького режиму, базоване на безпрецедентній ідеологічній затії керівництва народотворчим процесом і таким чином витіснення, заміни стихійного фольклоротворення,

не відбувся, не став властивим фольклором /.../ Він був ілюзією, фікцією». Він не міг стати традицією і замінити справжню народну творчість. Тож у зв'язку із цим його дослідження «мають всі підстави відійти в небуття». І це не трагедія, а вся трагічність у тому, що ці псевдонаукові дослідження призвели до того, що реального фольклорного процесу або зовсім не вивчали, або вивчали опосередковано й вибірково, унаслідок чого не зафіксовано більшість зразків новотворів. Лейтмотив природного жалю за цією непоправною втратою проходить через усю монографію Р. Кирчіва.

Щоб здійснити таке дослідження, слід мати велику теоретичну базу та глибокий досвід наукового аналізу. Теоретичні засади Р. Кирчіва ґрунтуються на працях І. Франка, В. Гнатюка, Ф. Колесси, М. Драгоманова, П. Ковальського, Б. Путілова, В. Гусева, К. Чистова, Алана Дантеса й інших українських, російських, американських і європейських учених. Тому безсумнівно, що цю тему міг порушити й теоретично завершити вчений такого високого рівня, як пан Роман Кирчів. Адже він не лише аналізує низку новотворів як окремих фольклорних явищ, але й показує тяглість усної оповідальної та пісенної традиції протягом двох-трьох віків, взаємозв'язок і взаємопроникнення різних видів і жанрів, їхню еволюцію і трансформацію в нові форми й види, простежує динаміку їхнього творення та функціонування, виявляє первинні варіанти, навіть авторство окремих творів. Окрім того, учений водночас здійснює порівняльний аналіз динаміки фольклорного процесу в різних регіонах України — у Галичині, Закарпатті та в підрадянській Україні, з його порівнянь мимоволі доходимо висновку, що цей процес був неоднорідним і що саме в західних регіонах України можемо спостерігати найадекватнішу картину фольклоротворення ХХ ст.

Особливо цінним здається нам підрозділ «Українські повстанські пісні в порівняльно-типологічній парадигмі». Досі ніхто не досліджував ці твори в контексті опозиційного партизанського фольклору часів Другої світової війни різних слов'янських народів — росіян,

білорусів, поляків, словаків, сербів, хорватів. Автор знаходить у них спільні мотиви, символіку й образи, навіть однакову віршову форму, простежує взаємовпливи та міграцію окремих сюжетів.

Здійснюючи текстологічний аналіз окремих фольклорних творів та їхніх варіантів, Р. Кирчів виявляє ті механізми, за якими слід відрізняти авторські чи анонімні твори, разові тексти від фольклорних. Це насамперед наявність або відсутність формульної основи тексту, його варіантів тощо. Також мовиться про причини занепаду традиційних видів фольклору, зокрема обрядового, про зміни в народному світогляді, про різні явища сучасного фольклорного синкретизму, про трансмісію обрядового й історичного фольклору тощо.

Загалом до певної міри важко визначити жанр монографії пана Романа Кирчіва — чи це праця історіографічна, чи теоретико-методологічна. Очевидно, що це дослідження комплексне, бо, з одного боку, автор прагне розглянути фольклор ХХ ст. в тісному зв'язку з історичними подіями, які він висвітлює, тому працю структуровано за хронологічним принципом — від початку ХХ ст. і до наших днів; розглядає новотвори, що виникли як реакція на революцію 1905 року, і завершує фольклором Помаранчевої революції 2004–2005 років. Кожне фольклорне явище Р. Кирчів розглядає на тому історичному тлі, яке його породило, тож маємо ґрунтовний екскурс до подій Першої та Другої світових воєн, локалізованих на Україні, до часів сталінських репресій 1920–1930-х років. Та без цього й не можна, адже вони відобразилися в піснях, меморатах, легендах, анекдотах. Окрім того, автор пропонує нам ґрунтовну розвідку з історії розвитку фольклористики 20–30-х років ХХ ст., безпосередньо української та опосередковано російської, у цьому ж контексті — й історію створення Інституту фольклору (сьогодні — ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України).

З другого боку, автор не цурається й суто теоретичних проблем фольклористики. Цьому присвячений не лише перший розділ монографії, але й окремі сторінки кожного розді-

лу. Загалом кожен розділ присвячений тому чи іншому виду або жанру фольклору, періоду його розвитку, тому кожен з них — це своєрідне окреме монографічне дослідження цього жанру або кількох жанрів. Р. Кирчів послуговується різними методами, однак все-таки дотримується «старої» філологічної школи у фольклористиці, розглядаючи фольклор як явище насамперед уснопоетичне, уважаючи поетичність тексту його домінантною ознакою.

І хоча сучасне трактування фольклору досить широке (воно включає і постфольклорні явища), однак Р. Кирчів не відходить від традиційного розуміння фольклору як сукупності словесних текстів, не вважає за фольклор так звані одноразові тексти, чітко розділяє фольклористику й антропологію, хоча різко й не відмежовується від нової антропоцентричної школи, що останнім часом дедалі активніше «поглинає» простір і фольклористики, і етнології.

Учений розмірковує про природу фольклору як явища народної культури, намагається вирішити проблему розпізнання й виокремлення фольклорного тексту з мовленнєвого потоку. Це дуже важлива сторінка праці Р. Кирчіва, адже його міркування допомагають відрізнити фольклорний текст від стилізації, підробки, фальсифікату, — проблема, над якою побиваються науковці вже третє століття. Висновки дослідника здаються мені цілком переконливими, науково обґрунтованими, такими, що не викликають сумніву або заперечень. Можливо, тому, що я вихована на тих самих теоретичних працях, що виросла і є носієм усної традиції, знаю її зсередини, тож думки автора мені особливо імпонують. Монографія Р. Кирчіва викликає стільки міркувань, асоціацій, що можна було б написати ще одну або й не одну споріднену працю. Це ознака справжнього наукового дослідження.

Власне, фольклорист намітив більше завдань, аніж вирішив, і цьому присвячений весь перший розділ книги. Їх багато, тому не буду перераховувати, однак з приємністю відзначу, що справу професора Р. Кирчіва продовжують його учні, які прагнуть реалізувати окреслені вченим завдання. Це Оксана Кузьменко, ав-

тор монографії про стрілецькі пісні й упорядник академічного збірника цих творів, Володимир Дяків, автор монографії про фольклор чудес, Ольга Харчишин, дослідниця міського фольклору, Ірина Коваль-Фучило, дослідниця традиційних і сучасних форм функціонування обрядового фольклору, а також Євген Луньо, Володимир Чернопиский, Святослав Пилипчук та вся Львівська школа фольклористів.

Насамкінець слід зазначити, що монографія Р. Кирчіва унікальна й не має аналогів в українській фольклористиці. Хоч автор розглядає її в контексті праць культурно-історичної школи (М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка та ін.), проте не слід забувати, що згадані автори досліджували відтворення історичних подій у традиційному давньому фольклорі XVII—XVIII ст., а Р. Кирчів один з перших в українській фольклористиці приділив увагу саме сучасному фольклору, який відображає реальну дійсність, і не в окремій статті, а в комплексному дослідженні, що охоплює значний період його функціонування та всю повноту жанрового розмаїття. Такої праці в нас досі ще не було.

Книгу Романа Кирчіва «Двадцять століття в українському фольклорі» я прочитала із захопленням, поправді, від неї важко було відірватися. Багато думок, висловлених тут, здаються мені відомими, співзвучними моїм думкам і переживанням, адже вони ніби витали в повітрі, не раз звучали в середовищі колег-фольклористів, однак у монографії шанованого нами вченого теоретично обґрунтовані, логічно довершені думки стали науковими постулатами. Тому з особливою відродою і певним пієтетом я привітала та прийняла цю велику й величну працю свого вчителя і видатного колеги, оскільки тут висловлено й мої думки, погляди, почуття, але в значно глибшому й ширшому теоретичному контексті. З радістю запевняю, що я як дослідник, збирач і носій фольклору XX ст. (а в моєму архіві, навіть у пам'яті, є практично всі зразки досліджуваних у праці жанрів і видів) готова підписатися під кожним словом шанованого мною автора, адже воно чисте, виважене, правдиве й високосортне, як добре зерно.